

Korte bijdragen

OUDE EN NIEUWE BENADERINGEN IN DE NEDERLANDSE EN BELGISCHE ADELSGESCHIEDENIS

Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, CXXIII (2008), afl. 4. Themanummer 'Adel'.

Het is bijna dertig jaar geleden dat het *Tijdschrift voor geschiedenis* een themanummer wijdde aan de adel. Sindsdien is er veel gebeurd en het was dan ook een goed idee van de redactie van de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* nu op haar beurt een themanummer samen te stellen over de adel in de Nederlanden. Van de zeven artikelen zijn er twee ingebracht vanuit Nederland en vijf vanuit België. Het geheel wordt ingeleid door Thèrèse de Hemptinne en Jan Dumolyn van de universiteit Gent, die vermoedelijk ook voor de samenstelling hebben getekend (hoewel dat nergens wordt vermeld).

Hun inleiding gaat nader in op de huidige stand van het adelsonderzoek – overigens zonder te refereren aan de activiteiten van de Nederlandse Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis. De schrijvers betogen dat adelsgeschiedenis van oudsher zijn zin ontleende aan grote vertogen over 'voortgang': de opkomst van de middenklasse of van nationale staten. De adel had in die verhalen de rol van boeman of was in elk geval de grote verliezer. Die vertogen hebben afgedaan. Moderne historici hebben meer oog voor continuïteit en transformaties. De oude ideeën werken echter nog wel in het geschiedbeeld door, en dat is een belangrijke rechtvaardiging om in dit themanummer de nieuwe inzichten voor het voetlicht te halen. Niet in de vorm van een metastudie of door zo veel mogelijk belangrijke episodes te behandelen, maar door een cruciale periode centraal te stellen: de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd, bij uitstek een periode waarin volgens de oude visie de adel zijn maatschappelijke functie verloor en onafwendbaar ten onder ging.

De artikelen zijn alle informatief en van hoge kwaliteit en bieden een goede staalkaart van de manieren waarop onderzoekers vandaag de dag de adel bestuderen. Ruwweg gezegd wordt de positie van de adel op drie belangrijke punten besproken: politiek, economisch-sociaal en ideologisch. Gezien de gekozen periode is het logisch dat de positie van de adel in het proces van staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers voortdurend aan de orde komt. De sociaal-economische positie van de adel, van oudsher een van de zwaartepunten van het adelsonderzoek, lijkt enigszins uit de gratie. In de Nederlandse bijdragen aan dit nummer staat dit aspect nog steeds op de voorgrond, maar de Belgen lijken zich en masse te hebben bekeerd tot een cultuur-historische benadering waarin het vooral gaat over (zelf)representatie van de adel.

Sociaal-economische geschiedenis heeft nog wel eens de naam hard en exact te zijn, maar in werkelijkheid zitten er natuurlijk tal van haken en ogen aan. In het artikel 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden' worstelen Mario Damen en Antheun Janse met de problemen van een sociaal-economische definitie van het verschijnsel adel. Het is hun doel tot een prosopografisch overzicht te komen van Brabantse en Hollandse edelen en zij zoeken daartoe naar harde, eenduidige criteria. Aangezien die natuurlijk niet te vinden zijn, komen zij tot een cluster van kenmerken die ieder op zich op adellijke status kunnen duiden: titels, heerlijkheden, bezit van een kasteel, beschrijving als edele in de standenvergadering. Het criterium van adellijke afstamming wordt niet gehanteerd omdat het in de praktijk onwerkbaar is. Op deze manier worden vier 'werkpopulaties' gecreëerd, die geen van alle met de adel als zodanig samenvallen, maar die in

elk geval ondubbelzinnig zijn te definiëren en dus ook door tijd en ruimte te vergelijken. De schrijvers geven het voorbeeld door op basis van deze criteria de verschillen tussen Brabant en Holland in 1475 te vergelijken.

Dit onderzoek levert natuurlijk tal van belangwekkende gegevens op, maar de vraag doet toch op of wat we hier aan exactheid winnen niet aan betekenis verloren gaat. We leren ongetwijfeld iets over mensen die in kastelen wonen en over de vraag in hoeverre titels voor de politieke elite van belang waren. Maar in hoeverre dit ook iets zegt over de adel is de vraag. Adel is tenslotte niet in de laatste plaats een mentale constructie. Er bestaan geen vaste criteria voor: een familie is van adel omdat iedereen haar als zodanig beschouwt. Kastelen en titels kunnen daar zeker toe bijdragen, maar uiteindelijk gaat het om eer en reputatie, en dat zijn onweegbare entiteiten. De vraag hoe we in verschillende tijdvakken adel kunnen vergelijken krijgt op die manier iets onwezenlijks.

De interessantste bijdragen aan het nummer zijn wat mij betreft dan ook de artikelen die juist dit fictieve element serieus nemen en kijken hoe specifieke groepen hun adellijke reputatie construeren of hooghouden. Hieronder valt in de eerste plaats 'Beeldvorming rond adel en ridderschap bij Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers' door Frederik Buylaert en Jan Dumolyn. Zij analyseren hoezeer de Bourgondische geschiedschrijvers de traditionele ridderlijke deugden propageerden. De ideale edelman was in de ogen van de kroniekschrijvers iemand die voortdurend, en met succes, streefde naar roem en eer. Natuurlijk werd zo'n houding als het min of meer vanzelfsprekende gevolg gezien van een voorname komaf, maar het ethos, de ridderlijke deugd, stond centraal. Anderzijds maakten de kroniekschrijvers ook wel kanttekeningen bij de traditionele deugden en pasten zij het oude ideaal aan de verhoudingen aan het hof van Bourgondië aan. Zo was het middeleeuwse ideaal van dienst aan de dame daarin niet meer relevant en moest plaats maken voor meer praktische activiteiten in oorlog en bestuur. Op die manier droegen de kroniekschrijvers bij aan de voortdurende zelfdefiniëring van de adel.

Een tweede artikel dat nadrukkelijk de constructie van een adellijke identiteit centraal stelt, is 'Het blazoën ontsmet. Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750' door Luc Duerloo. Duerloo onderzoekt de ontwikkeling van de heraldiek in de Habsburgse Nederlanden (vanaf de late zestiende eeuw dus alleen het zuiden). In de Middeleeuwen was het wapenschild het vanzelfsprekende attribuut van vooraanstaande personen. Traditie en gebruik stelden bepaalde eisen, maar er was weinig formeel vastgelegd. In de vroegmoderne periode veranderde dat. De adel eiste exclusieve voorrechten voor zich op, vooral omdat op andere gebieden adeldom als zodanig steeds minder gewicht in de schaal legde. Eer en adeldom werden vooral een retorisch spel, meer een uiting van het behoren tot een exclusieve club dan van persoonlijke moed of een coherente maatschappijvisie. Hun exclusiviteit konden edelen echter slechts bewaren door aan te schurken tegen het vorstelijke gezag, dat ironisch genoeg dus door de adellijke profileringsdrang juist werd versterkt. De vorst eiste nu het exclusieve recht op om een wapen te begeben.

Deze ontwikkeling in de begeving van wapenschilden laat zich vergelijken met die van adellijke titels, waaraan Paul Janssens aandacht besteedt in zijn overzicht van de wijze de Habsburgse staatsmacht haar verhouding tot de adel reguleerde ('De la noblesse médiévale à la noblesse moderne. La création dans les anciens Pays-Bas d'une noblesse dynastique (XVe-début XVII siècle)'). Vanaf 1595 eisten de Habsburgse heersers het exclusieve recht op om adellijke titels te verlenen. Bestaande titels werden in principe gerespecteerd, maar veiligheidshalve lieten ook oude families hun aanspraken meestal liever registreren. Dat betekende dat de adel steeds meer afhankelijk raakte van de vorst, en dat betekende weer dat de adel, en daarmee ook het begrip adel, van karakter veranderde. In de Middeleeuwen was adel iets vanzelfsprekends geweest. Edelen hadden een natuurlijk gezag. Hun positie in de maatschappij hoefden zij in principe niet te verantwoorden. Onder de Habsburgers ontwikkelde de adel zich steeds meer tot een deel van het staatsbestel, die haar positie ook binnen dit bestel moest rechtvaardigen.

De laatmiddeleeuwse adel kon bij tijd en wijle op krasse wijze van zijn onafhankelijkheid blijk geven, zoals blijkt uit 'Opstand adelt? De rechtvaardiging van het politieke verzet van de

adel in de Vlaamse Opstand (1482-1492)'. In dit artikel bespreekt Jelle Haemers de aanklacht van de orde van het Gulden Vlies uit 1491 tegen Adolf van Kleef, heer van Ravenstein, zijn zoon Filips, en Lodewijk van Gruuthuse. Adolf en Filips waren onder Maria van Bourgondië luitenant-generaal van de Bourgondische Nederlanden geweest en Lodewijk was in 1477 tot hoofd van haar hofhouding benoemd. Toen enkele jaren later het conflict uitbrak tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de steden van Vlaanderen, hadden deze edelen echter de zijde gekozen van de steden. Zij werden daarop beschuldigd van opstand tegen het wettige gezag, een beschuldiging die zij met kracht van zich wierpen. Volledig eerherstel was wel het minste wat zij verlangden: een smet op hun blazoens was onacceptabel. Haemers gebruikt de verweerschriften van deze edelen als een venster op het adellijke zelfbeeld. Volgens hem getuigen de documenten van een duidelijke ideologie. De adel definieerde zichzelf bovenal in termen van eer en deugd, en deze zelfdefinitie bepaalde vervolgens mede het politieke handelen. De heren wensten dan ook volgens deze norm beoordeeld te worden. Wanneer edelen door de landsheer in hun eer werden aangetast, voelden zij zich gerechtigd in het geweer te komen. Wat dat betreft loopt er een duidelijke lijn naar het optreden van Oranje en de zijnen bijna een eeuw later. Tezelfdertijd is het contrast duidelijk met de adel in de zeventiende eeuw, bij wie de 'eer' vooral lag in dienst aan vorst en land.

Ook in een tweede artikel over politieke gebeurtenissen in de late Middeleeuwen komt het belang van de mentale factor, zij het meer terloops, om de hoek kijken. Veronique Flammang onderzoekt gedetailleerd de manier waarop de Henegouwse adel partij koos in het conflict tussen gravin Jacoba van Beieren en haar echtgenoot, de door Filips de Goede gesteunde Jan van Brabant. ('Partis en Hainaut? La place de la noblesse hainuyère dans la lutte entre Jacqueline de Bavière et Jean IV de Brabant'). Flammang concludeert dat er sprake was van een werkelijke verdeling in partijschappen, een verschijnsel dat voor Henegouwen nieuw was. Zoals te verwachten was, blijken banden van verwantschap, vazalliteit of gunstbegeving de partijkeuze in grote mate te hebben bepaald. Daarmee is echter niet alles gezegd. De Henegouwse edelen waren voortdurend bekommerd om hun eer, in de eerste plaats op het slagveld. De onstuimige Jacoba lag hun nader dan de weinig ridderlijke Jan van Brabant. Dat lijkt in sommige gevallen hun partijkeuze mee bepaald te hebben. Adel verplicht, ook bij het maken van een politieke keuze.

De inleiders van het nummer zullen dit waarschijnlijk niet leuk vinden, maar eerlijk gezegd: het beeld dat uit deze studies oprijst, doet erg vertrouwd aan. Is dit niet precies wat het traditionele geschiedverhaal bedoelde met het 'verval' van de adel? De feodaal denkende ridders met hun achterhaalde waardepatroon hadden hun tijd gehad, de toekomst was aan moderne, rationeel geleide staten... Als wij de middeleeuwse adel opvatten als een morele gemeenschap, gedefinieerd door een gemeenschappelijk ethos, dan lijkt het er op dat zijn neergang eigenlijk veel dieper gaat dan zou blijken uit de oppervlakkige continuïteit van titels, heerlijkheden en privileges of uit het aandeel dat individuele leden van deze groep hadden in landsbestuur en oorlogvoering. In de nieuwe tijd fungeert het adellijke ethos steeds minder als een wegwijzer voor de maatschappij als zodanig. De adel kan zijn identiteit alleen bewaren door vast te houden aan bepaalde uiterlijke kenmerken. Het gaat dan deels om dezelfde 'harde' criteria waar ook sociaal-economisch historici graag mee werken, zoals kastelen of titels, maar in feite hebben zij hun functionaliteit verloren en zijn het enkel nog statussymbolen. Dit verschil is dermate fundamenteel dat we ons kunnen afvragen of de middeleeuwse en de moderne adel nog wel vergelijkbaar zijn.

Op dit punt echter verdient de cultuurhistorische benadering een sociaal-economisch contrapunt en dat wordt geleverd door Arie van Steensel in zijn artikel over 'Edelen in het laatmiddeleeuwse graafschap Zeeland. Een analyse van hun politieke en sociaal-economische positie rond het jaar 1475'. Om te bepalen wie er precies van (Zeeuwse) adel was, gebruikt hij 'meerdere criteria' (p. 568). De verdienste van dit artikel is dat Van Steensel een overzicht biedt van de adel op alle niveaus, en wel in relatie tot andere sociale groepen. Ook in Zeeland blijkt de toenemende overheidsbemoediging voelbaar. Van Steensel wijst er op dat de formalisering van de verheffingen door Karel de Stoute in 1495 er toe bijdroeg dat de leengoederen in han-

den van een kleiner getal edelen raakten geconcentreerd. De meeste edelen waren echter alleen regionaal van gewicht. Zij beheersten het platteland als ambachtsheren, dijkgraven en dergelijke, maar stonden buiten de hogere politiek. Die bescheiden positie wisten zij te behouden. De Bourgondische staatsvorming blijkt hierop amper van invloed te zijn geweest. Uiteraard zou moeten worden bezien wat de ontwikkelingen op langere termijn zijn, maar het is buitengewoon waardevol om zich te realiseren dat alle verandering in retoriek over ridderschap en deugd, in titulatuur en regels voor heraldiek, op lokaal nivo ongetwijfeld slechts marginale betekenis had.

Het is spijtig dat de inleiders niet wat dieper ingaan op de consequenties die het recente onderzoek en de nieuwe benaderingen voor het algemene geschiedbeeld hebben. Zij blijven steken in vage algemeenheden als 'de multidimensionele complexiteit van adel als fascinerend historisch fenomeen.' De artikelen gaan volgens de inleiding over 'aandacht voor adellijke strategieën van aanpassing aan maatschappelijke evoluties, voor fluiditeit in de adellijke populatie, voor interacties met andere elitaire groepen, en voor de heterogeniteit van het fenomeen adel.' (p. 488) Dit lijkt wel op de automatische piloot geschreven en doet weinig recht aan de concrete en specifieke punten die de diverse schrijvers aan de orde stellen. Er is zoals altijd in de geschiedenis sprake van verandering en van continuïteit. De vraag is: wat verandert er precies, en waardoor, en wat blijft er hetzelfde, en hoe komt dat?

De meeste schrijvers gaan op zoek naar veranderingen en verschillen. Maar de vraag naar wat er constant blijft is eigenlijk minstens zo interessant. Het is welbeschouwd heel vreemd dat een in oorsprong volkomen fictief begrip als adeldom ondanks alle verschuivingen vandaag de dag nog even vanzelfsprekend wordt gehanteerd als vijfhonderd jaar geleden. In dit themanummer staat de overgang van Middeleeuwen naar vroegmoderne tijd centraal. Daarbij is het onvermijdelijk dat bij de bespreking van de veranderingen in de positie van de adel de laatmiddeleeuwse situatie als uitgangspunt en dus ook min of meer als ijkpunt fungeert. Maar de moderne adel heeft er recht op beoordeeld te worden naar zijn eigen maatstaven, niet naar die van een voorbije periode. Het op zich interessante feit dat het adelsethos van de moderne tijd terugkeek naar een geïdealiseerde Middeleeuwse situatie doet daar niet aan af. Waardoor kenmerkt zich dan de moderne adel? Het kan nauwelijks betwijfeld worden dat standsbewustzijn ook in de moderne tijd nog aanwezig was; dat de adel nog altijd een ideaal vertegenwoordigde dat ook door anderen werd nagestreefd; en dat haar ethos, hoezeer ook getransformeerd en met hoeveel concurrentie ook, een maatschappelijke kracht bleef. Dit zijn interessante vragen voor een volgend themanummer.

Rienk Vermij

TOEGANKELIJKE BIOGRAFIE IN AFWACHTING VAN VOLWAARDIGE STUDIE

Edwin van Meerkerk, *Willem V en Wilhelmina van Pruisen, de laatste stadhouders* (Amsterdam-Antwerpen: Atlas, 2009, 240 p., ill.)

Sinds een jaar of vijftientig staat de tweede helft van de achttiende eeuw in een bredere belangstelling van historici. De negatieve beeldvorming bepaald door de neergang van de Republiek in politiek, economisch en militair opzicht is ingeruild voor dat van een dynamische periode te beschouwen als de kraamkamer van een zich vernieuwend bestel; 'Blauwdrukken voor een samenleving' noemden Kloek en Mijnhardt het door hen geredigeerde boek over het ijkpunt 1800.¹ Hervorming van binnen uit in de geest van raadpensionaris Van de Spiegel aan wie Boogman in 1988 zo'n mooi portret wijdde, mislukte, hervorming met hulp van buiten af zou met vallen en opstaan leiden tot een eenheidsstaat gebaseerd op prille democratische principes.² De politieke cultuur en structuur van de laatste decennia van de Republiek zijn magistraal